

שביה, פדות ומגדר בירושלים בתקופת מסעי הצלב

ביום 15 ביולי 1099 פרצו הצלבנים את חומות ירושלים וכבשו את העיר. בספר שפרסם שלמה דב גויטיין בשנת 1980 הוא פירש קטע מאיגרת מהגניזה, ולדעתו, השתמע ממנו שאנשיו של ריימון מסן ג'יל (Raymond of St. Gilles) אנסו בעת הכיבוש נשים יהודיות בירושלים. מאחר שרוב השבויים היהודים שנפדו בירושלים היו בין האנשים שריימון מסן ג'יל הציל ממוות, כשפרץ לעיר מצד דרום, נפל החשד עליו ועל אנשיו, אנשי פרובנס או על אנשי לוריין שהיו הראשונים שפרצו לתוך העיר מצד צפון. לאחר עיון מחודש באיגרת ביקש גויטיין לתקן את שמם הטוב של ריימון ואנשיו, הצלבנים הצרפתים שכבשו את ירושלים. את טעותו תיקן ברבים בספר יובל לכבוד יהושע פראוור שיצא לאור בשנת 1982.¹

וכך כתוב באיגרת: "ולא נודע לנו, תהילה לאל יתעלה, שהארורים הנזכרים בשם אשכנזים, עינו אשה או שכבו אותה באונס, כפי שעשו האחרים".² לאחר עיון מחודש נמצאנו למדים, כי לא ריימון מסן ג'יל ולא גודפרי מבויין (Godfrey of Bouillon) עינו נשים יהודיות בירושלים, שכן כולם היו בעיני כותבי האיגרת "אשכנזים ארורים" – כלומר פרנקים – והכותבים לא הבחינו

* מחקר זה נערך בתמיכתו של מרכז הנרט ללימודי ירושלים. ברצוני להודות גם לפרופ' סטפן רייף, מנהל הגניזה בספריית קיימברידג' ול-Lucy Cavendish College, Cambridge על הכנסת האורחים בעת העבודה על הגניזה הקהירית. S.D. Goitein, "Geniza Sources for the Crusader Period: A Survey", B.Z. Kedar, H.E. Mayer, R.C. Smail, (eds.), *Outremer - Studies in the history of the Crusading Kingdom of Jerusalem*, Jerusalem 1982, p.312, note 30: "I apologize to Raymond and his Frenchmen"

2 ש"ד גויטיין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש"ם, עמ' 243 (להלן: גויטיין, היישוב). TS 20.113: "ולם נערף בחמד אללה תע אן אלארורים אלמדכורין אשכנז קהרו אמראה / ולא אתטוהא גצבא כסואהם פאמא אלדי סלמת ארואחהם". על אתר הסביר גויטיין את תרגום המילים "קהרו" ו"גצבא" – "עינה אשה" ו"פגע בגופו של אדם" כפגיעה ללא משכב או העראה בלי גמר ביאה, כדרך שעשו הערבים בשבויותיהם (שם, הערה 40).

בין אשכנזים לצרפתים או לאנשי לורייין.

עדות נוספת לטוהר הכפיים יוצא הדופן של הצלבנים בעת כיבוש עיר אנו מקבלים מפי בעל הדבר עצמו, הכרוניקאי פולקו משרטרה (Fulcher of Chartres), המספר על התנהגות הצלבנים בעת כיבוש אנטיוכיה ב-1198: "לנשות המוסלמים שנמצאו באוהלי האויב לא אונה כל רע מידי הפרנקים שתקעו חניתותיהם ישר בבטן".³ אין לנו סיבה להניח שהתנהגות כלפי נשים יהודיות הייתה שונה, ואם נמצאו כאלה באנטיוכיה בעת הכיבוש הן, כמו המוסלמיות, נהרגו ולא נאנסו.

מה רצו אפוא כותבי האיגרת לומר לקורא, מדוע היה חשוב להם לציין מה לא קרה בשעת כיבוש ירושלים?

מכלל הלאו אנו לומדים את ההן, כלומר שהנורמה של ה-"אחרים" אכן הייתה לאנוס נשים בשעת מצור וכיבוש של עיר, וגם הכרוניקאי הצלבני וגם כותבי האיגרת חשבו שהתנהגות שונה מהמקובל ראויה לציין.⁴ כדי להבין איגרת זו, שהיא אחת העדויות המוקדמות ביותר לכיבוש ירושלים ולבעייתן של נשים שבויות יהודיות בתקופה הצלבנית, עלינו לראותה בהקשר כללי של מעמדן של שבויות אצל הצלבנים ואצל ה-"אחרים" שהם כנראה המוסלמים שבקרבם חיו כותבי האיגרת שנמצאה בגניזה.

האיגרת פורסמה כמה פעמים על ידי גויטיין שהצליח ליצור מקטעי גניזה שונים רצף של מכתב כמעט שלם. זאת נכתבה כנראה בקיץ 1100 במצרים⁵ במטרה לגייס כסף לפדיון שבויים ותוך כך הכותב מביא תגובות בקהילה היהודית במצרים לכיבוש ירושלים ב-1099, ומספר על האבל וההתגייסות לעזרה. האיגרת דנה בפירוט בגורל השבויים שנפרו, ואחרים מהם מתו אחר כך בדרכם מאשקלון למצרים וכן בגורל בודדים שלא זכו להיפדות. נושא הנשים הוא אפוא רק אחד מני נושאים רבים הנזכרים באיגרת ובוודאי לא החשוב שבהם. בגלל השילוב הייחודי שבין כיבוש ירושלים על ידי הצלבנים וגורלן של הנשים היהודיות בתוכה ראוי להידרש שוב לאותה איגרת, ולקוראה מחדש מנקודת המבט של מגדר בירושלים בימי הצלבנים. איגרת זו מאירה פרק סוער בתולדות ירושלים וזורעת אור על מקומן של נשים יהודיות בחברה לוחמת.

H. Hagenmeyer (ed.), *Fulcheri Carnotensis, Historia Hierosolymitana* 3
(להלן: פולקו), (1095-1127), Heidelberg 1913, lib. I, cap. 23, 5, p.256

על הנורמה המקובלת ראו: J. Bradbury, *Medieval Siege*, Woodbridge. 1992, pp. 94, 101, 322

לזיהויים ומקומם של החותמים כקראים מעיר במזרח מצרים, ראו גויטיין, היישוב, עמ' 237-239.

בקרב האיתנים שבין הנצרות לאיסלם, שנקרא בימינו "מסעי הצלב", ניצבו לכאורה היהודים כצופים מן הצד והתבוננו בלוחמים שנלחמו על ארץ שלדעתם הייתה שלהם מכוח מורשת אבות. שלא בטובתם נקלעו היהודים בין שני הכוחות האוחזים בארץ ישראל, זה אומר כולה שלי וזה אומר כולה שלי, והיהודים שילמו מחיר דמים בכל מקרה.⁶ כאשר נלחמו לצד המוסלמים, כפי שקרה בירושלים שם היו היהודים בין מגיני העיר ב-1099, לא שפר גורלם מגורל יתר הנכבשים, אך לרוב גם לא היה רע יותר.⁷ לכאורה, יש לפנינו מלחמה בין דתות, מלחמה שבה אין למגדר משמעות מיוחדת. אך נראה שבתוך הנושא הרחב של "היחס לשבויים וללא-לוחמים בתקופה הצלבנית"⁸ ראויות הנשים לפרק מיוחד, ויש להבין את האיגרת הנידונה במסגרת הפרק הזה העוסק בנשים בשבי. את חוויית השבי יש לבחון מכמה היבטים, והשאלות העוסקות בנשים מאירות זוויות חשובות:

- א. סיכוייהם של לא לוחמים לשרוד בחברה לוחמת;
- ב. החיים בשבי: גורלן של הנשים;
- ג. סיכוייהן של נשים להיפדות;
- ד. כיצד שבו והשתלבו בחברה הנשים כשחזרו מהשבי?

א. סיכוייהם של לא-לוחמים לשרוד בחברה לוחמת

מקריאת המקורות עולה הדומיננטיות של הנשים לעניין השבי, שכן רוב הנשבים היו נשים. שוב ושוב מופיעה הנוסחה: "את הגברים הרגו לפי חרב, והנשים לוקחו בשבי". ניכרת אמנם השפעה תנכ"ית בתיאורים המביאים נוסחה זאת, אך כנראה שהם משקפים את המציאות כפי שהייתה, וסיכוייהן של הנשים למות במלחמה היו קטנים משל הגברים הלוחמים. כבר במסע הצלב הראשון, במפגש הראשון של המסע הנוצרי העממי והצבא הסלג'וקי בקיווטוס (Civotos) ב-1096, מתאר הכרוניקאי אלברט מאכן (Albert of Aachen) הרג של למעלה משלושת אלפים מהמשתתפים. לדבריו הסלג'וקים לקחו בשבי "רק נערות רכות ונזירות שפניהן וצורתן נשאה חן בעיניהם".⁹ לפי דברי הכרוניקאי, למדו הנשים שבמחנה הצלבנים את

6 י' פראוור, עולם הצלבנים, ירושלים 1984, עמ' 19-10.
 7 י. פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים. ירושלים 2000, עמ' 42-51.
 8 נושא זה יידון בספרי *Encounter between Enemies - Captivity and Ransom in the Latin Kingdom of Jerusalem*, E.J. Brill, Leiden (in press)
 9 Alberti Aquensis, *Historia Hierosolymitana*, *Receuil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux*, Paris 1879 (RHC Occ), I, 21, p. 288 (להלן: אלברט מאכן).

הלקח מקיווטוס ובקרוב דורילאום, ביולי 1097, הן הגיבו בהתאם:

מזועזעות ומפחדות בראותן ההרג הנורא, מיהרו נערות עדינות ממוצא אציל להתקשט בבגדים והציעו עצמן לתורכים כדי שיושפעו על ידי יופיין וצורתן הנאה וילמדו לרחם על השבויים שלהם.¹⁰

אלברט מניח שהנשים העדיפו להציע עצמן לכובשים כדי לשמור על חייהן, ועל סמך ניסיון העבר הן הניחו שהצעתן תימצא יעילה. תפיסתו של אלברט מאכן הנוצרי דומה מאוד לתפיסת בעלי התוספות באשר לאשה "הנכבשת על ידי נפשות" (הנמצאת בסכנת חיים): "וחיישינן שמא נתרצית כדי למצוא חן שלא יהרגנה",¹¹ או לפי הנוסח החריף והמאוחר יותר של ר' ניסים מגירונא (המאה הארבע-עשרה): "שמא כדי למצוא חן בעיניו שלא יהרגנה היא מתרצית ומכינה ומיפה את עצמה ברצון גמור".¹² מאחר שלרצונן או לאינוסן של הנשים הייתה משמעות הלכתית, יש חשיבות ליחסה של האשה לסכנת החיים שנמצאה בה. ההנחה הייתה שכדי להציל את חייה תוותר אשה יהודייה על תומתה. ואמנם, לפי תיאוריו של אלברט מאכן, חייהן של השבויות אמנם ניצלו, אך במחיר כבד מאוד.

על אף הניסיון המר באשר לגורל הנשים שנפלו בשבי, ואולי דווקא בגללו, היו מקרים, כמו במסע הצלב בשנת 1101, שהגברים ברחו והפקירו את הנשים לגורלן:

הנוצרים עזבו את אוהליהם ואת כל ציודם ורכבם עם נשותיהם העדינות והאהובות וכל הרכוש הדרוש לאצילים כאלה ולצבא כה גדול [...] התורכים תקפו באכזריות את הנשים האצילות והמטרונות החשובות, אנסו אותן ברשע ושמרו אותן בשלשלאות ושלחו יותר מאלף לארצות הברברים לגלות עולם בארץ חורסן [...] את המבוגרות יותר הרגו לפי חרב [...] אתרות שמצאו חן בעיניהם בשל הבעתן השמחה (כך!) ופניהן היפות נשלחו לארצות נכר.¹³

10 אלברט מאכן, II, 39, עמ' 330.

11 תוספות, כתובות, כו ע"ב, ד"ה "ועל ידי נפשות" ולכל הדיון ההלכתי ראו את מאמרו היסודי והמקיף של י' בלידשטיין, "מעמדן האישי של נשים שבויות ומשומדות בהלכה של ימי הביניים", שנתון המשפט העברי, ג-ד (תשל"ו-תשל"ז), עמ' 35-116.

12 הר"ן על אתר.

13 אלברט מאכן, VIII, 19, עמ' 571.

זה היה, אם כן, מנהגם של "האחרים" כלפי שביות מלחמה. לפי התיאור הם לא בדקו לא דת ולא מעמד חברתי, אלא גיל, יופי והבעת פנים "שמחה". המין היה אפוא הגורם המשמעותי ביותר בסיכויי ההישרדות, לא רק בכיבוש של עיר נצורה אלא אף במפגש בשדה הקרב שם היו הלוחמים לכאורה אמורים לכלול גברים בלבד.¹⁴

התופעה של גברים המפקירים את נשותיהם ובורחים אינה אופיינית רק למסע הצלב הראשון ואינה תוצאה של הלם ממפגש ראשון עם האויב. הכרוניקאי ויליאם מצור (William of Tyre) מספר על מצור על עיר צלבנית ב-1126 בו ברחו הגברים של העיר הנצורה בקושי רב ובסכנות גדולות מידי האויב. "הם בחרו לחפש ביטחון לבדם ולא להיתפס בכבלי השבי האומללים עם נשותיהם וילדיהם".¹⁵ פולקו משרטרה כותב אף הוא על אותה בריחה מחסן א-דיר, שבה הגברים העדיפו לברוח בלילה ולהניח אחריהם את הנשים והילדים כדי שלא להפסיד את הכול.¹⁶ הפקרת הנשים לגורלן אינה תואמת את דימוי האביר שיצא לשחרר עיר שבויה, כפי שהופיע בתעמולת מסע הצלב, אך היה בה היגיון, מתוך ההנחה שיהיה בידם לפדות את נשיהם מהשבי מאוחר יותר, וכי סיכוייהן לשרוד טובים מאלה שלהם. האמנם היה יסוד להנחה זו?

בדרך כלל גם המוסלמים וגם הצלבנים הרגו שבויים ללא נקיפות מצפון כלשהם. הסיבה העיקרית שבגינה החזיקו שבויים הייתה כלכלית, במטרה למוכרם כעבדים או כשפחות, או אם היה סיכוי טוב לקבל בתמורה דמי פדיון גבוהים. מבחינה זו היו סיכוייהם של לא-לוחמים לשרוד גבוהים יותר במזרח מאשר באירופה, שכן במערב העבדות הייתה לא כלכלית במשטר הפאודלי ואילו בארץ ישראל ובארצות האיסלאם עדיין התקיים מסחר ער בעבדים ולשבויי מלחמה היה שוק גם אם לא נפדו.¹⁷ הפערים בין המחירים שניתן

14 על המסקנות המתבקשות מכך לתפקיד הנשים כלוחמות בצבא הצלבנים ראו עבודת המ"א של תלמידתי קרן כספי, נשים לוחמות בתקופת מסעי הצלב לירושלים 1095-1254, אוניברסיטה בר-אילן תש"ס וכן Helen J. Nicholson, "Women on the Third Crusade", *Journal of Medieval History*, 23, 4 (1997), pp. 335-349; Sarah Lambert, "Heroines' and Saracens", *Medieval World I* (1991), pp. 3-9

15 Willelmi Tyrensis archiepiscopi, *Chronicon*, ed. R.B.C. Huygens, *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis*, 63, 63A, (CCCM), 13, 20, 15, p. 612 (להלן: ויליאם מצור).

16 פולקו III, 55, 3, עמ' 295.

17 J. France, *Western Warfare in the Age of the Crusades 1000-1300*, London 1999, pp. 11, 233

מבחינת סחר העבדים והשבויים למזרח. בעניין זה ראו: M. D. Meyerson,

היה להשיג עבור שבויים שונים הקטין את הסיכוי לחיים של לוחמים פשוטים ואזרחים כאשר היו שבויים רבים. אכירים ואצילים שמחירם היה גבוה היו שווים בצער הטרחה ובצער פרנסתם עד הפדיון. מחיר אזרחים ולא-לוחמים, ונשים בדרך כלל נכללו בקטגוריה הזו, לא היה גבוה, ולכן זכו בדרך כלל ליחס נוקשה. לכאורה היו הנשים בעלות סיכוי נמוך יותר לשרוד, שכן מעמדן היה נמוך משל הלוחמים הגברים ומחירן נמוך בהתאם. כשצלח א־דין קבע את מחיר השבויים בירושלים ב־1187, היה מחירה של אשה חצי ממחירו של גבר.¹⁸ לפיכך היה קל וזול יותר לפדות אותה ששרדה מן השבי מלפדות גבר, אך בעת השבייה היה השיקול הכלכלי לרעתה.

בשל המחיר הנמוך היה לכאורה פחות כדאי לשובה להחיות אשה, אך לעתים נוספו שיקולים אחרים. לאחר קרב ארסוף (1101) הצדיק פולקו משרטרה את העובדה שהצלבנים חסו על חיי הנשים המוסלמיות ולקחו אותן בשבי על אף שהרגו את רוב הגברים בתירוץ: "תמיד ניתן להשתמש בהן לסובב את אבן הרחיים".¹⁹ פולקו עצמו מציין באותו מקום שהפרנקים סחרו בינם לבין עצמם בשבויים ושביות, "כיפות ובכעורות".²⁰ קנה המידה של היופי לא נראה קשור ליכולתן של השביות להניע את אבן הרחיים. כללו של דבר, האשה השבויה הייתה שווה פחות, אך הייתה שימושית יותר, כפי שראינו, בייחוד אם היא הייתה גם צעירה ויפה. גם הצלבנים, שהתגאו על כי לא הפלו בין נשים וגברים וטבחו את כולם בשעת כיבוש, לא עמדו בשיטתם לאורך ימים.

ב. החיים בשבי: גורלן של הנשים

האשמות על עינוי שבויים הן בצד המוסלמי והן בצד הצלבני מרובות. בין תיאורי העינויים נזכרים ניקור עיניים, חיתוך אשכים ואפילו צליית תינוקות על האש.²¹ הסיפורים הללו, שלעתים היו חלק מתעמולת המלחמה ונועדו להטיל

"Slavery and Solidarity: Mudejars and Foreign Muslim Captives in the Kingdom of Valencia", *Medieval Encounters* II (1996), pp. 286-343

Beha ed-Din, "The Life of Saladin or What Befell Sultan Yusuf", translated by C.W.Wilson, *Palestine Pilgrims' Text Society* (PPTS), London 1897, p.120

פולקו, II, 9, 6.

שם, שם.

A.E. Dostourian (edited and translated), *The Chronicle of Matthew of Edessa*, National Association for Armenian Studies and Research, Lanham 1993, Part 2, cap. 73, pp. 143-144; part 2, cap. 82, p.226

מורא, בדרך כלל אינם נוגעים לנשים. אמנם במסע הצלב הראשון הצלבנים עינו אשה בטריפולי כדי להכריחה לגלות את מחבוא רכושיה. העינויים במקרה זה היו כה קשים שהיא נשברה וגילתה להם ידיעה מודיעינית שלא תסולא בפז על תכניותיהם של המוסלמים המגינים על העיר. בזכות ידיעה זו ניצלו חיי הנוצרים.²² הכרוניקאי שסיפר על כך ראה במעשה אצבע אלוהים, שכן המענים התכוונו רק לסחוט כסף וזכו בחיי אדם. על אלימות מהסוג הזה, אם כי כנראה התרחשה בשעת מצור, לא ששו הכרוניקאים לספר, והיא כמעט אינה נזכרת במקורות.²³ לעומת זאת סיפרו הכרוניקאים הצלבנים על ביתור גוויות של נשים וגברים בירושלים כדי למצוא מטבעות שהסתירו בגופם לפני שנהרגו.²⁴ מכל מקום עינוי אשה או ביתור גוויות נעשו מתוך תאוות בצע, ולא מתוך התכוונות לקרבן עצמו.

כשבעלי האיגרת הנזכרת לעיל מהגניזה אומרים שהפרנקים לא עינו נשים בירושלים ("קהרו") הם התכוונו לאלימות מינית שהייתה מקובלת מאוד ועל כן צפויה. ההבחנה בין אונס ובין עינוי מתייחסת כנראה למנהגם של "האחרים" לבוא על אשה שבויה שלא כדרכה כדי לדאוג לכך שתישאר בתולה על אף ההתעללות בה. זהירות זו היה בה טעם רק במקרה של כוונה להציע אותה לפדיון, כדי שלא לגרוע מערכה בשוק. כותבי האיגרת שידעו שאין הבדל הלכתי בין דרכי האונס, וכל פגיעה יש לה משמעות הלכתית במקרים של נישואין לכוהן,²⁵ הקפידו לציין שהנוצרים לא נהגו כך בירושלים, לא אנסו ולא עינו. הכותבים כנראה ידעו כי לעדותם משמעות מקלה בהמשך דרכן של הנשים הנפדות מהשבי.

תיאור האשה כקרבן לאלימות מינית, האופייני לתיאורי השבי הנוצרים והמוסלמיים,²⁶ אינו בולט במקורות היהודיים על מסעי הצלב. מאחר שהיהודים לא היו צד בלוחמה, ולא היו בידיהם שבויים שיאפשרו להם

22 אלברט מאכן, XI, 14, עמ' 668-669.

23 השווה אלברט מאכן, VIII, 3, עמ' 560 המספר בזעזוע על התנהגותם הפרועה של נוסעי הצלב ב-1101 שחתכו שדי נשים בולגריות. לעומת זאת הממשיך הצרפתי של ויליאם מצור מספר ללא התרגשות על עינוי אשה זקנה סרצנית למטרות מודיעין כשהיה הצבא הפרנקי בדרך לקרב קרני חיטין. היא הודתה שכישפה את הצבא הפרנקי העתיד להפסיד והועלתה על המוקד. Margaret Ruth Morgan, *La continuation de Guillaume de Tyr* (1184-1197), #35, Paris 1982, pp. 47-48

24 פולקו, I, 27.

25 בלידשטיין, עמ' 76-78.

26 Laura Ann Brady, "Weak and Violated: Gender Imagery and the Language of War", *Essential and Despised: Images of Women in the First and Second Crusades*, 1095-1148, M.A. thesis, University of Windsor, Ontario 1992

לעסוק בחילופם, היה גורלם של הגברים והנשים דומה – או למוות או לפדיון. או כפי שמתארים בעלי האיגרת מהגניזה את גורל השבויים מירושלים:

ונשאר אנשים אסורים ונהרגו מהם מקצתם, לעיני אחרים שנהרגו אחריהם בכל מיני עינויים שרצחום האויבים כדי להפיג חמתם בהם.²⁷

הפסיביות הנשית בשעת מלחמה הולמת במקרה זה גם גברים, שכן גורלם לא היה שונה. אם אמנם לחמו היהודים לצד המוסלמים בירושלים, לאחר הכיבוש הם היו נתונים לחסדי הכובש וזקוקים לעזרת בני קהילתם בפדיון, והכותבים תיארו את כולם באותו מצב מעורר רחמים.

אוסמה אבן מונקיד, מספר הסיפורים האציל משיזר (Shaizar), שיצא ובא בבתי הצלבנים, מספר אנקדוטות רבות על נשים שנפלו בשבי המוסלמי והפרנקי. בעיקר הוא נטרד מהצורך לשמור על תומתן של הנשים המוסלמיות.²⁸ על רפול, בתו של הכורדי אבו אל יעיש שנפלה בשבי הפרנקים הוא מספר, שאביה לא ידע את נפשו מרוב צער. רק בהיוודע לו שהפילה עצמה מסוסה וטבעה כדי לא להיטמא נרגעה רוחו.²⁹ בעיני המספר מוטב להיות אב שכול מאב לבת שבויה שכבודה חולל. בדומה לכך סיפר אוסמה על אמו האצילה שישבה מאחרי בתה על המרפסת בזמן התקפה על ביתם, כדי שתוכל לדחוף את הבת ולהרגה בטרם תיפול בידי התוקפים אם יבואו.³⁰ אולם מאידך אוסמה מספר על כמה שבויות נוצריות שהתחתנו עם שוביהן, ילדו להם ילדים והיטיבו את תנאי חייהן, כמו אותה שבויה פרנקית שנשאה לשליט ג'באר, ולאחר שבנה הגיע לשלטון ברחה באישון לילה לנוצרים ונישאה לסנדלר פרנקי.³¹ כנראה שהנישואין לא היו כה מוצלחים כפי שחשב אוסמה או שהפרנקית הייתה "בת לעם מקולל שאינו מתבולל ומתרועע אלא עם בני מינו",³² ועל כן העדיפה להיות אשת סנדלר נוצרי על פני החיים הנוחים בשבי המוסלמי.

לא מצאתי סיפורים כאלה על נשים יהודיות. אולי הן לא נחשבו חשובות

27 גויטיין, היישוב, עמ' 242.

28 Tabari, *Kitab al-Jihad*, ed. Schacht, Leiden 1933, pp.196-7

29 P.K. Hitti, *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades, Memoirs of Usamah ibn-Munquidh*, London² 1987, p.179

30 שם, עמ' 156.

31 שם, עמ' 160.

32 שם.

דיין לשידוך או כדי להיזכר בכרוניקות מוסלמיות או נוצריות, או שמא המאמצים הרבים שנעשו לפדותן מנעו קשרי נישואין בשבי. מאחר שרוב מקורותינו דנים בנושא מנקודת המבט של הפודים, אין מקום לתמונה שתתאר את השבי כבית חדש בו חיה השבויה בנחת.

על פי המקורות המוסלמיים נראה שחייהן של הנשים בשבי לא היו רעים. אבן חייה מספר באוסף האדב תמרת אל אוורק³³ על שבויה שנישאה לפקיד ממלכתי בקהיר והלה סיפר לאבן חייה על כך בשנת 1230. אותו סיפור מופיע בעיבוד קל בסיפורי "אלף לילה ולילה"³⁴. המקרה אירע בעכו בשנת 1184. סוחר כותנה מוסלמי שכר חנות שם והתאהב באחת הלקוחות, אשה פרנקית יפהפייה. בעזרת בת לווייתה הצליח לארגן ביניהם פגישה על גג ביתו תמורת חמישים דינרים. בבואה נתקף הסוחר ייסורי מצפון על כי חשק בנוצרייה והחליט לפרוש ממנה, הגברת עזבה בכעס. לאחר יום התחרט הסוחר וביקש הזדמנות שנייה, וזו ניתנה לו, הפעם תמורת מאה דינר. שוב נרתע האיש אלא ששוב גבר עליו יצרו. ביום השלישי תבעה הגברת חמש מאות דינר תמורת פגישה נוספת. איתרע מזלו ובאותו הזמן הוכרו על סיום שביתת הנשק בין מוסלמים לנוצרים, והסוחר נאלץ לעזוב מיד את העיר עכו. הוא ניסה את מזלו בדמשק ועבר לסחור בשפחות וראה ברכה בעמלו. שלוש שנים מאוחר יותר, לאחר קרב קרני חיטין, מצא הסוחר את אהובת לבו משכבר בין שבויות המלחמה וקנה אותה בעשרה דינר, ואף הזכיר לה: "בודאי תזכרי את דבריך שלא אזכה לראותך אלא תמורת חמש מאות דינרים, עתה לקחתיך לי בעשרה". השבויה הביעה את רצונה להתאסלם כדי שע"י כך תוענק לה חירותה. לאחר התייעצות עם חכמי דת נשא אותה הסוחר לאשה, והאשה הרתה מיד. מטרת הסיפור בעל הסוף הטוב להוכיח את קיומה של ההשגחה הפרטית של אללה על מאמיניו, ויחסה של האשה לגורלה הוא עניין שולי בעיני המספר. היא לא זכרה את לקוחה מעכו וספק רב אם התלהבותו הייתה גם מנת חלקה. אולם מעניין לציין שמבחינה חברתית השבויה היטיבה את מעמדה, ממעמד של נותנת שירותים תמורת כסף בביתו של סוחר זר בלילה היא הפכה לאשתו של סוחר שנעשה לימים פקיד ממלכתי בקהיר. בגרסה של

33 Ibn Hijja al-Hamawi, *Thamarat al-awraq*, Cairo 1971, pp. 236-239. אני מודה לד"ר יוסף דרורי שהביא את הסיפור לתשומת לבי ותרגם את הטקסט.

34 R.F. Burton (ed.), *Thousand Nights and a Night*, vol ix, London 1885, nights 894-896, pp. 19-24 B.Z. Kedar, "Muslims of the Frankish Levant", J.M. Powell (ed.), *Muslims under Latin Rule 1100-1300*, Princeton 1990, p. 172, n. 99

"אלף לילה ולילה" הייתה האשה קודם אשתו הנכבדה של אביר, וכדי להשלים את חסדי האל שלחה לה אמה לדמשק את הארגז שהכיל את כספי האתנן ששולמו בעבורה בעכו. אם היה יסוד עובדתי כלשהו לסיפור, אין ספק שהגרסה של אבן ח'ייה קרובה יותר למציאות מזו שבסיפורי "אלף לילה ולילה". בעיני השבאי המוסלמי היה גורלה של השבויה הנחשקת טוב, מה שאינו כן, בעיניו, אם השבויה הייתה מוסלמית. בשני המקרים נתפס כיבושה של האשה סמל לניצחון ולכיבוש האויב. האשה הכבושה בסיפור של אבן ח'ייה מסרבת לצאת לחופשי, ובשעת חילופי השבויים בין הפרנקים למוסלמים היא מודיעה שמאחר שהתאסלמה והרתה לבעלה אין לה עוד רצון להיפדות.

ג. סיכוייהן של נשים להיפדות

האיגרת הנזכרת מן הגניזה מרבה לעסוק בגורל השבויים ובסיכוייהם להיפדות: "ואנחנו לא היינו שומעים על אדם מישראל שמצבו היה כך מבלי שמסרנו אל לבנו ועשינו כל אשר ביכלתנו להצילם".³⁵ ואכן, מהמשך האיגרת ומתעודות אחרות שנמצאו בגניזה עולה שהקהילות היהודיות במצרים התארגנו מהר מאוד לאיסוף כספים ולניהול משא ומתן לפדיון השבויים. למרות שהיהודים בירושלים ב-1099 היו מיעוט באוכלוסייה, מספרם של ניצולים ופדויים יהודים עולה על זה של מוסלמים, לא מתוך כוונה מיוחדת של הכובשים, אלא כנראה בשל אופי התיעוד שבידנו ובגלל מהירות התגובה של הקהילה היהודית. יש בגניזה מכתב של אסיר מוסלמי שכנראה חשב שסיכוייו להיפדות יהיו טובים יותר אם יפנה ליהודי.³⁶ במכתב אחר מהגניזה שנכתב במאה האחת-עשרה באלכסנדריה מתפאר יהודי העוסק בפדיון יהודי ביזאנטי מידי שודד ים, שהגויים מתפעלים מהמסירות של היהודים זה לזה, ואומרים עליהם "אשרי העם שככה לו, אשרי העם שה' אלוהיו".³⁷ הווה אומר שדבקותם של יהודי מצרים במצוות פדיון שבויים הייתה ידועה לא רק לבני קהילתם, אלא אף לגויים שבקרבתם חיו. על פי מכתב אחר מהגניזה, שפורסם מחדש לאחרונה, דבקות זו באה לידי ביטוי גם בדאגה לגורל נשים יהודיות שנפלו בשבי.³⁸ גיורת מדרום צרפת שבעלה היהודי נהרג בפרעות

35 גויטיין, היישוב, עמ' 242.

36 C. Cahen, "Une lettre d'un prisonnier musulman des Francs de Syrie", *Etudes de Civilisations Médiévale (IX-XII siècles): Mélanges offerts à Edmond-Réné Labande*, Poitiers, 1974, pp. 83-87

37 Cambridge, MS T-S 13 J34, J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, Oxford 1922, pp. 344-345

38 עדנה אנגל, "גלגוליה של גיורת מפרובנס: תצריף של שלושה קטעים מגניזת קהיר", ספונות, סדרה חדשה, כרך שביעי כב (תשנ"ט), עמ' 13-21; "יהלום,

נפדתה משבי הנוצרים במניו שבספרד. הקהילה היהודית שנחלצה לעזרתה כאשר נאלצה לברוח מהנוצרים בשל גיורה, שבה ועזרה לה להיפדות כשנשבתה. אחת הסיבות להצלחה היחסית בפדיון השבויים היהודים בירושלים היא שהיהודים היו מורגלים ובקיאים במנהגי פדיון שבויים יותר מהצלבנים. בארץ ישראל ובמזרח התיכון כבר התגבש נוהג של חילופי שבויים ופדיונם בין המוסלמים והביזאנטים, שהיהודים השתלבו בו כשהיה צורך לפדות בני ברית. מסוף המאה השמינית התנהלו חילופי שבויים בין המוסלמים לאימפריה הביזאנטית בעיקר באזור הגבול ביניהם בלאמוס (Lamos). חילופי השבויים בוצעו מדי כמה שנים במשך למעלה ממאתיים שנה.³⁹ הנוהג של חילופי שבויים תכופים וממוסדים בין הצדדים היה זר לצלבנים, ורק לאחר זמן החלו ללמוד את המציאות החדשה שנקלעו אליה וחדלו מהרג וטבח חסר מעצורים והשתלבו במקום זאת בסחר ובחילופי השבויים.⁴⁰ לפיכך הם גם לא ידעו את התעריפים שהיו מקובלים במזרח. לפי דברי כותבי האיגרת מהגניזה ניצלו היהודים את אי ידיעתם של הצלבנים כדי לפדות יותר שבויים:

ולו היו נוהגים כפי המקובל, כלומר ששבויים יהודים ימכרו שלושה במאה (דינר), הרי היה אותו סכום מוצא על הצלת בודדים בלבד, אבל חסדי ה', יגדל שמו ורחמיו שהם מתחדשים, הקיפו את המסכנים האלה [...] תמכור עמך בלא הון ולא רבית במחיריהם.⁴¹

אי ידיעתם של הצלבנים הקלה על היהודים לפדות מספר רב יותר של יהודים בסכום שנאסף למטרה זו. המחיר המקובל לשבוי רגיל – שלושים ושלושה דינרים ושליש הדינר – נזכר כבר בתיאורו של הכרוניקאי הירושלמי מוקדסי כמאה שנים לפני בוא הצלבנים,⁴² ואילו הסורי אוסמה אבן מונקיד מספר

- “אגרות מניו: מעשה ידיו של סופר כפרי מצפון ספרד”, שם, עמ' 23–32.
 39 ראו למשל: *The History of al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wal muluk)* vol. XXX, trans. C.E. Bosworth, Albany 1989, pp. 239, 257, 262, 291; Tabari vol XXXIV, trans. J. Kraemer, pp. 138-9, 156, 168-9; Tabari vol. XXXVIII, trans. F. Rosenthal, pp. 32-33, 133, 148, 152
 40 Yvonne Friedman, "The Ransom of Captives in the Latin Kingdom of Jerusalem", M. Balard (ed.), *Autour de la Première Croisade*, Paris 1996, pp. 177-189
 41 גויטיין, היישוב, עמ' 245–244.
 42 Muhammad Ibn Ahmad Al-Muqaddasi, *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*, a translation of *Ahsan al-Ta'qasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, translated by Basil Anthony Collins, Reading, Center for Muslim

במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה שפדה שני שבויים מוסלמיים בארבעים ושלשה דינר, האחד צעיר, והאחר זקן וחסר תועלת לאיוון העסקה.⁴³ שמירתו של המחיר על פני שלוש מאות שנים מראה שאכן היה זה נוהג מגובש, והצלבנים למדו את מנהג המקום. למרות המחיר המקובל, כעין מחיר מינימום, הרקיע לפעמים מחירה של דוכסית או אצילה מוסלמית לשחקים, ועל כן זכו אלה בדרך כלל ביחס טוב יותר בשהותן בשבי. ב-1104 הגיעה משלחת סלג'וקית לנסיכי הצפון הצלבנים בוהמון (Bohemond) וטנקרד (Tancred). הם הציעו חמישה-עשר אלף ביזאנטים תמורת "אשה אצילה אחת", או חילופין עם הנסיך בולדוין (Baldwin), שעתידי היה להיות המלך בולדוין השני והיה שבוי בידם באותה העת. בוהמון וטנקרד העדיפו את הכסף והותירו את בולדוין בשלשלאות.⁴⁴ היו אפוא גם נשים יקרות ערך. ב-1157 הציעה עצמה מריה דוכסית בירות כבת ערובה לשחרור בנה וולטר בריסבר (Walter Brisebar) מהשבי. והלה הזדרז בגיוס כסף הפדיון כדי לשחרר את אמו.⁴⁵

האם היו סדרי עדיפויות בפדיון שבויים על פי שיקולי מין, כגון קדימות בפדיון נשים בשל החשש מסבלן בשבי? המשנה קובעת סדר עדיפות ברור:

האיש קודם לאישה להחיות ולהשיב אבדה והאישה קודמת לאיש לכסות ולהוצאה מבית השבי. בזמן ששניהם עומדים לקלקלה האיש קודם לאישה לפי שהאיש אין דרכו בכך וכושתו רבה יותר.⁴⁶

החשש מניצול מיני מהווה שיקול עיקרי בסדר העדיפויות. לפי מכתבי הגניזה לא נראה ששיקולים כאלה פעלו למעשה, אלא שהיהודים פדו ככל יכולתם וכפי שהזדמן. על כל פנים אין המין מופיע כנימוק לפדיון שבויים, אך יש להניח שבמקרה של בחירה לא יכלו להתעלם ממשנה מפורשת. בין תעודות הגניזה יש עדויות רבות למאמצים שנעשו לפדות שבויים, אך לא נאמר שהסיבה לכך הייתה הלכתית או שהן הועדפו בשל מינן.

במכתב מס' TS NS J 270 נזכר פודה שהכטיח לגייס את כספי הפדיון לצעירה שנלקחה לנבלוס (שכם) אחרי שנת 1153. סכום הפדיון היה גבוה מאוד, שכן החוב שנותר עדיין לתשלום היה שישים דינר, כמעט כפול

Contribution to Civilization, 1994, p.161

43 אוסמה (ראה לעיל, הערה 29), עמ' 110-111.

44 אלברט מאכן, IX, 45.

45 H.E. Mayer, "The Wheel of Fortune: Seigniorial Vicissitudes under Kings

Fulk and Baldwin III of Jerusalem", *Kings and Lords in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Variorum repr., Aldershot 1994, XVII, p. 867

46 הוריות ג, ז.

מהמחיר הממוצע שנזכר לעיל. אחיה ביקש לקחת אותה למסע התרמה במצרים, אולי במטרה למצוא חתן שישלם בעבורה, אך הוא לא חזר עד מועד התשלום, וכותב המכתב שערכ להם היה מודאג.⁴⁷ אם לא היה הסכום הנקוב חלק מדמי הפדיון עבור האח והאחות כאחד (ואין לכך יסוד באיגרת המתארת את האח כפועל לשחרורה), יש להניח שהנערה הייתה יפה במיוחד שכן לא מוזכרת סיבה אחרת למחיר הגבוה. לא נזכרת גם סיבה מיוחדת לנכונותו של הערב לפעול בעניינה מלבד מצוות פדיון שבויים, והוא ממורמר שאינו זוכה לעזרה כספית "אף אחד אינו חושב שמותר לו לעשות טובה".⁴⁸ גם במכתב TS 16.250 מהמחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה נזכרת נערה שנלקחה בשבי, ופועלים לפדותה. יש בידנו שתי עדויות כתובות העוסקות כנראה בעניין אחד TS 20.138 ו-ENANS 29.26r ובהן מנסים יהודים במצרים לדאוג לכך שנשים יהודיות רמות מעלה תפדינה במסגרת עסקת חילופי שבויים בין הנוצרים למוסלמים בעכו ולא בכספי פדיון. במכתב האחר מובעת דאגה לשלום השבויות, האמורות להגיע באונייה מעכו (כנראה אחרי שנת 1219).⁴⁹ באותם מכתבים גם מובעת נכונות לשלם דמי פדיון, ערבות או שוחד לפי הצורך.

הגניזה מאירה לנו את חיי היום-יום של הנפשות הפועלות גם מצדדים שבדרך כלל לא נזכרו בכרוניקות ובתעודות רשמיות. תעודה מיוחדת (TS NS J 262) מאפשרת לנו להכיר מניעים אישיים לפדיון שבויות. זהו מכתב תלונה בפני בית הדין במצרים:

... ואשתו באש (גיהינום)... ואומרת הנה הוא לקח שבויה, קנה אותה, מנע את הרשעה הזו מבעלה. כי היא בחסות אדוננו ... ואתה דיין אלמנות ואבי יתומים...⁵⁰

האשה הזועמת מתלוננת שבעלה הצבוע מנסה במסווה של צדקת פדיון

- 47 גויטיין, היישוב, עמ' 308-309.
- 48 שם, עמ' 309-306. מ. גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, כרך ג' ת"א, תשמ"ג, עמ' 461. גיל תרגם: הן אי אפשר לו עוד לאדם שיעשה טובה.
- 49 שם, עמ' 230; מ"ע פרידמן, "מקורות חדשים מן הגניזה לתקופת הצלבנית ולבית הרמב"ם", קתדרה, 40 (1986), עמ' 82-63. אלחנן ריינר עומד לפרסם מחדש את הקטעים בספר היישוב לתקופה הצלבנית ולפרשם, ואף הוא רואה את שני הקטעים כעוסקים באותו מקרה. אני מודה לו על הרשות להשתמש בצילום הקטעים שטרם פורסמו.
- 50 מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל, מקורות חדשים מגניזת קהיר, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 269.

שבויים לקחת לו אשה שנייה על פניה. הוא כנראה לא היה היחיד: בכתובה מ-1291 מודיע החתן שכסף הפדיון ששילם בעד כלתו אינו כסף הקידושין. מאחר שהכלה הייתה שבויה בעכו "והלכו בתוליה מפני שנשבת לגויים עם הנשים שנשבו מעכו" אין היא במצב של העמדת תנאים. עליה להסכים לא רק להיות אשתו השנייה של החתן, אלא גם לכך שבכתובה יהיה כתוב שהוא רשאי לקחת על פניה עוד שתי נשים.⁵¹ היו אפוא לעתים גם שיקולי כדאיות בפדיון נשים מהשבי, וזו הייתה דרך להשיג אשה שנייה. על אף ההיתר לשאת שתי נשים, שהיה נהוג בחברה המשתקפת מהגניזה, לא רבות ששו להיות במעמד של אשה בין אחרות. שיקולי הכדאיות של קניית אשה על ידי פדיונה מהשבי העלו לכאורה את סיכוייה לזכות בחופש, אלא שיתרון זה היה מן הסתם לנשים הצעירות והיפות, אלה שסיכוייהן לשרוד בשבי גבוהים יותר. עם זאת התמונה הכללית היא של מסירות רבה לנושא פדיון השבויים.

בחוקי הממלכה הצלבנית אין סעיף מקביל להלכה היהודית המעדיפה אשה בסדר הפדיון. בספרי האסיזות, קובצי החוקים של הממלכה הצלבנית, מציינים חובות פדיון שונים: חובת הוסל לתרום לפדיון אדונו,⁵² חובת הילדים כלפי הוריהם עד כדי נכונות ל"הרהנה" – מאסר כבני ערובה עד תשלום החוב, וחובת אב לפדות את בנו ובתו. אך אין עדיפות לנשים, אלא הכול נקבע על פי המעמד ועל פי היכולת הכספית של השבוי ומשפחתו.⁵³ הבדל בולט אחר בין החברה הפרנקית והיהודית הוא באיסוף הכסף לפדיון ובאחריות לשבויים. היהודים התארגנו למגבית בין-קהילתית למען שבויים גם אם לא היו מבני קהילתם וארצם, ואילו הצלבנים בארץ ישראל נזקקו למאה שנה כדי לארגן מוסדות צדקה שהיו מסדרים צבאיים, ועסקו בפדיון באופן מאורגן. כל משפחה דאגה לשבוייה על פי יכולתה הכלכלית. במקום שבו לא היו מוסדות צדקה מאורגנים לפדיון שבויים לא הייתה עדיפות לפדיון של נשים.

כדי לעמוד על ההבדל בחשיבות שייחסו החברות השונות לנושא פדיון השבויים ראוי לציין שב-1169 הרמב"ם הוא שעמד בראש ארגון המגבית למען יהודי בילבייס שנפלו בשבי בעקבות כיבוש העיר בידי הצלבנים. אין בידנו עדויות להתארגנות דומה באותה תקופה למען פדיון שבויי הצלבנים ואף לא למנהיג רוחני או חברתי בעל שיעור קומה שעמד בראשה.

51 שם, עמ' 95-98, 100-101.

52 C. Le Beugnot (ed.), "Jean d'Ibelin, Assises de la Haute Cour", ccxlix, *RHC. Lois*, Paris 1841, pp. 397-399

53 *Livres des Assises de Burgeois*, ed. H. Kausler, Stuttgart 1839, c.235, quoted after J. Prawer, *Crusader Institutions*, Oxford 1980, pp. 449 (7), 450-451

ד. כיצד שבו והשתלבו בחברה הנשים כשחזרו מהשבי?

תשלום כסף הפדיון היה רק שלב ראשון בסיום השבי. החזרה לחברה ממנה נלקחו בכוח לא הייתה תמיד קלה לנשים. ב-1132 נפלה אשתו של רנייה ברוס (Renier Brus), שליט בניאס, בשבי יחד עם הצבא והאזרחים של העיר. שנתיים מאוחר יותר כרת המלך פולק מאנז'ו (Fulk of Anjou) ברית שלום עם דמשק ובמסגרתה היה הסכם להחזרת כל השבויים. "היא הוחזרה לבעלה לאחר היעדרות של שנתיים, והוא ברוב טובו החזירה למעמדה כאשתו. מאוחר יותר גילה שהתנהגותה בשבי לא הייתה ראויה. היא לא שמרה באופן מספק על קדושת מיטת הכלולות שלה כראוי לגברת. לכן נפרד ממנה ושילחה מעל פניו".⁵⁴ הגברת נאלצה לסיים את חייה במנזר נשים בירושלים ומיד עם מותה התחתן רנייה עם אצילה אחרת. אף על פי שויליאם מצור סבר כי השבי מר ממוות, הוא לא מצא דופי בהתנהגותו של רנייה. נראה שתנאי השבי לא היו נסיבות מקילות להתנהגותה של האצילה מבניאס.

אלברט מאכן תיאר נזירה שנפלה בשבי בזמן מסע הצלב הראשון. משהוחזרה הוחלט "לסלוח" לה על כי נאנסה בידי השבאי. אלברט מאכן זועזע מכך שלאחר יום שבה לשבאי "בשל תאוותה וקלות דעתה". ייתכן שאלברט צודק, וזו אכן הייתה סיבת הבריחה, אך אולי גם טכס כפרת העוונות הפומבי מתוך "רחמים נוצריים" שכנע את הנזירה שלא ישפור עליה גורלה כנזירה מחוללת במחנה הצלבני.⁵⁵ נראה שבאור זה יש לראות את בחירתה של השבויה הנוצרייה מעכו שבסיפורו של אבן ח'יימה.⁵⁶ היא החליטה להישאר בדמשק משום שידעה כי אין לה עתיד בחברה הצלבנית. מתוך כך אפשר להבין את תשובתה באוזני השליחים שבאו לטפל בהחלפת השבויים: "הו השולטן, התאסלמתי ואני הרה ואין לפרנקים עוד כל תועלת בי". גם לפי דברי המספר המוסלמי, אין האשה מביעה אהבה מיוחדת לבעלה על אף שהוטבו כנראה תנאי חייה בביתה החדש. מסתבר מתוך ציטוט זה כי היא הכירה בקשייה של אשה שהרתה למוסלמי להשתלב מחדש בחברה ממנה באה, והכינה שאין לה שם עתיד.

בעניין זה ניכר הבדל גדול במקומן של הנשים בשתי החברות, היהודית והפרנקית. בכתובה הארץ-ישראלית מאותה תקופה היה סעיף מפורש:

אם תשתבאי אפרקיניך ואותבניך לי לאנתו (ובכתובה אחרת: מן נכסיי דלא מן כסף כתובתיך ואחזיריניך ולא אונה יתיך על דינא). [כלומר: אם

54 ויליאם מצור, 32, 45.

55 אלברט מאכן, II, 37.

56 ראו לעיל הערה 33, שם, עמ' 239.

תפלי בשבי אפדך ואחזירך לי לאשה, לא מכסף הכתובה]⁵⁷.

החתן התחייב מראש לא רק לפדות את אשתו מהשבי, אלא להשיבה למעמדה כאשתו. רק כשהחתן היה כוהן הופיע הנוסח: "אהדרניך למדינתך" [אחזירך לעירך], שכן כוהן אינו יכול להחזיר שבויה שנאנסה להיות אשתו. גם אם סעיף זה לא הופיע במפורש בכל הכתובות הוא נחשב כתנאי בית דין, והבעל היה חייב לפדות את אשתו ולקבלה שוב כאשתו, או ככוהן – להחזירה לעירה. הנחה היא שאשה אינה יכולה לשמור על "קדושת מיטת הכלולות" בשבי, ואם לא הוכח אחרת על ידי עדים מן הסתם נאנסה. גם "אם תחילתה באונס וסופה ברצון" כמו במקרי השבויות שתוארו לעיל, מותרת האשה לחזור לבעלה אם אינו כוהן.⁵⁸ אם התעוררו בעיות בנישואין לאחר חזרת האשה מהשבי היה קיים מוצא – גט עם מלוא הכתובה או נישואים שניים. כאמור לעיל, פדיון נשים היה גם דרך להכנסת אשה שנייה.⁵⁹

בפני הצלבנים לא עמדה אפשרות זו: אם הוכח שהאשה נטמאה ניתן לשלוח אותה למנזר, אך הבעל נשאר כבול בקשרי הנישואים עד מותה. המלך בולדווין הראשון, למשל, ניסה להעליל על אשתו כי בדרכה לארץ נשבתה ומן הסתם נאנסה, ובכך ביקש להיפטר ממנה, אך הדבר לא צלח בידו. על אף שהיו לו יחסים מצוינים עם הכנסייה הוא הואשם בביגמיה משלקח אשה אחרת, ונאלץ להיפרד ממנה.⁶⁰

אולם גם לפי התפיסה ההלכתית היהודית המקילה עם שבויות, לא תמיד התנהלה השיבה על מי מנוחות. אחד הוויכוחים ההלכתיים בין רבני אשכנז במחצית המאה השלוש-עשרה הייתה פרשיית "הארוסה מפרנקפורט" שנאנסה לשמד מאימת מוות ב-1241, הצליחה לברוח משביה, וארוסה סירב לשאתה לאשה והעדיף אחרת על פניה. לא עמדו לה גבורתה ונאמנותה: בחשד היה די כדי להפכה לכלה מסוג נחות שאינה ראויה לחתן מיוחס.⁶¹ הקבלה אחרת בין ההלכה היהודית והמנהג הצלבני היה ביחס לילדות נשבות. ההלכה היהודית הניחה שילדה בת שלוש היא כבר בחזקת נאנסת או נתונה לאלימות מינית, וכך גם ילדה צלבנית. בולדווין השני מסר את איווט,

M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine: A Cairo Geniza Study*. Tel Aviv and New York 1981, pp. 63-65 57

לדיון ההלכתי ראו מאמרו של בלידשטיין, מעמדן של שבויות, לעיל הערה 11. 58

פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 95-98. 59

בולדווין היה כנראה הומוסקסואל ולא מצא עניין רב באף אחת מהנשים. משכלתה נדונייתן או התועלת המדינית שלהן ניסה להיפטר מהן. אך נימוק האונס בשבי לא הועיל לו. 60

בלידשטיין, לעיל הערה 11, עמ' 64-52. 61

בתו הקטנה בת החמש, כבת ערוכה לתשלום חוב דמי הפדיון שהיה חייב עבור שחרורו מהשבי. כששחררה לאחר תשלום חובו לא זכתה כאחיותיה לשידוך מלכותי או הגון, ונכנסה למנזר סט' אנה בירושלים.⁶² בשני המקרים האלה לא נבעו קשיי הקליטה של השבויה בחברה מהחוק או מההלכה, אלא ממנהגי החברה, שראתה את השהות בשבי כמטמאת ללא תקנה. בניגוד לפנטזיות הרומנטיות של כובש מוסלמי או נוצרי המציאות טפחה על פני השבות מהשבי וצבעה את שהותן בנכר בצבעים הקודרים ביותר. הארוסה מפרנקפורט יכלה לפנות לרבנים ולנסות להילחם בסטיגמה החברתית בעזרת הפסיקה ההלכתית, אם כי בהצלחה חלקית בלבד, ולעומתה הנסיכה הצלבנית נאלצה לבחור בדרך של ויתור לטובת הנזירות.

מבחינת חשיבות המגדר בתפיסת השבי מעניין לציין כי בספרות הצלבנית הפנטזיות הקשורות בשבי שונות מאלה שראינו בספרות המוסלמית. ב-*chansons des gestes*, מחזור השירים על מסעי הצלב שחובר במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה, יש שיר אפי בשם "Les chétifs" ("השבוים").⁶³ הגיבור הוא שבוי אמיץ הנופל בשבי וזוכה להשתחרר בזכות מעשי גבורה שעזרו לשבאי המוסלמי. השבאי המנצח זקוק לגבורתו ואבירותו של המנוצח כדי להגן על עצמו מפני אויבים ודרקונים ושאר מכשולים האופייניים לסוגה הספרותית של עלילות האבירים. בולטת מאוד העובדה שבכל השיר הארוך על חיי השבוים אין אפילו אשה שבויה אחת. ברגע שבכוח השיר הפך השבוי לגיבור, אין מקום לנשים שבשביין אין כל גבורה. על אף שבמציאות הן היו רבות – נפקד מקומן לגמרי בעיצוב השירי. מאידך לא נפקד מן הספרות מקומו של גורם הניצול המיני בשבי. בשירת האבירים השבוי הגיבור הוא אובייקט מיני לאשה מוסלמית החושקת בו כדי לשפר את תכונות הגבורה ואומץ הלב הגנטיות ולהעבירן לילדיה.⁶⁴ בכמה סיפורי אבירים כופים על הגיבור להעניק מזרעו להשבחת הגזע.⁶⁵ כך מתהפך הדימוי, והאשה הופכת מאובייקט מיני מנוצל לפעילה וליוזמת. במסכת ספרות הגיבורים לא היה לשבוים היהודיים מקום. קשר בין גוי

- Estoires d'Outremer et de la naissance Salehadin*, p. 45 62
 G.M. Myers (ed.), *Les Chétifs, The Old French Crusade Cycle*, vol. V, 63
 Tuscaloosa, AL 1980
Les Chétifs, lines 646-650: Li mere Corbaran le prist a embracier;/En se 64
 canbre le maine, se il velt dosnoier, / U parler a pucele, bien s'i puet aaisier,
 Car la vielle en vausist avoir .I. iretier. / Mais Ricars nel fesist
 "Jaemmerliche Versager oder romantischer Held?" ראו מאמרי: 65
 Gefangenschaft während der Kreuzfahrer-Epoche", R. Overmans (ed.),
In der Hand des Feindes, Böhlau Publishers, Cologne 1999, pp. 119-140

ליהודי לא נתפס כרומנטי לא לנשים ולא לגברים. מוסכמה ספרותית זו לא נשברה עד הרומן של וולטר סקוט איוונהו, שבו העלמה היהודית היא גיבורת ספרות אבירים אוטנטית.⁶⁶ המקורות היהודיים דנים רק במלאכה המפרכת של פדיון שבויי ירושלים, וטיפול בגורלן של השבויות לאחר השבי. השבויות היהודיות לא התמודדו רק עם בעיות האישות הקשורות בחזרה מהשבי, אלא לעתים קרובות גם עם בעיות קיום של מי שאמנם נפדתה, אך נותרה בחוסר כול לאחר השיבה. בגניזה הקהירית נמצאה פנייה לעזרה של שבה מן השבי, שכנראה נקראה באוזני המתפללים בבית הכנסת למטרת תרומה:

הריני מודיעה לקהילה הקדושה, ירבה ה'
את הודה, שאני אשה עלובה שבויה
מן שבויי ארץ ישראל ובאתי
בשבוע זה מן סנבאט, ואני ערומה בלי
מעטה וכלי מצע, ועמי ילד קטן, ואין
לאל ידי. והריני פונה אל ה' יתעלה
ופונה אל הקהילה ברוכים יהיו, שיעשו
עמי את הראוי לעשות עם כל עובר
ושב הקב"ה יכפל שכרם ויהיה
בעזרם ואל יטלטל יתהון מזויתהון
ויביא הגואל בימיהם אמן⁶⁷

קשיים כלכליים היו מנת חלקם של רבים מהשבים מהשבי, ובחברה הצלבנית ידועים מקרים של אצילים שנאלצו למכור את רכושם כדי להתחיל מחדש מעמדה נחותה ביותר.⁶⁸ בקטע הנזכר בולטת העובדה שעם כל תחנוניה והכרתה של השבויה היהודייה במצבה העלוב, היא רואה חובה לקהילה לעזור לה "ולעשות עמי את הראוי". שכרם של התורמים יהיה שלא יגיעו למצבה ולא יטולטלו ממקומם כמוה. הביטחון הזה של אשה בודדה בארץ זרה בקהילה היהודית מרשים יותר מכל סיפורי הגבורה, שכן הגיבור האמיתי כאן הוא הקהילה – המקבלת את העיקרון ש"כל ישראל ערביין זה בזה". אם יש גיבור בספרות על שבויי ירושלים בתקופה הצלבנית, אין הוא לא גבר ולא אשה אלא הקהילה היהודית.

W. Scott, *Ivanhoe*, London 1922 66

גויטיין, הישוב, עמ' 289. 67

וולטר בריסבר נאלץ למכור את העיר בירות בחזרו מהשבי, ראו לעיל הערה 45. 68

יהנס גוטמן מכר את אחוזתו כדי לממן את פדיונו מהשבי. R.R. Röhricht,

Regesta regni Hierosolymitani, Innsbruck 1893, no.368, p. 97